

TOPLUMSALDAN SİYASALA: SOSYO-DİNSEL BİR İNŞA OLARAK HETERODOKSİ KAVRAMININ SİYASALLAŞMASI *

*Politicization of the Concept of Heterodoxy as a Socio-Religious Construction: From Social to
Political*

Vom Gesellschaftlichen zum Politischen: Die Politisierung des Begriffes “Heterodoxie” als sozio-religiöses Konstrukt

Murat COŞKUNER **

ÖZ

Yeni bir toplum inşa etmek ya da mevcut toplumun varoluşuna istikrar kazandırmak gibi siyasal görevler üstlenmiş yönetici elitler özellikle toplumsal grupların birbirine bağımlılığını vurgulamak suretiyle toplum içerisinde ortaya çıkabilecek siyasal mücadeleleri engellemeye çalışmışlardır. Bu ideolojik hedef doğrultusunda üretilen literatür de ya siyasal nitelikleri geri plana itilmiş sosyolojik terimlerle oluşturulmuş ya da teolojik perspektiflerin ağırlığı altında kalmıştır. Türk ulus-devleti için modern ve milli bir toplum yaratmayı amaçlayan yönetici elitlerin kullandıkları heterodoksi kavramının da böyle bir bağlam içerisinde inşa edildiğini göstermeyi deneyecek olan çalışma bunun 1980’li yılların sonlarından itibaren dönüşmeye başladığını savunacaktır. Bu yıllarda ortaya çıkıp gelişmeye başlayan, din ve siyaset kategorileri arasında esaslı bir ayrım yapmayan ve Alevi kökenli yazarlar tarafından üretilen popüler nitelikli matbuatın mevcut dönüşümde önemli bir etkisinin olduğu gösterilecektir. Akademik bir niteliğe sahip olmayan söz konusu yazının, yine de heterodoksi

* Bu makale 2017 yılında Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde tamamladığım doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Kocaeli Üniversitesi, İİBF, Siyaset ve Sosyal Bilimler ABD. muratcoskuner1@gmail.com.
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1144-6342>

ve ortodoksi kavramlarının akademik alandaki kullanımlarında dönüşüm yarattığı, onların direniş, tahakküm, iktidar ve yönetilen halk kesimleri gibi siyasal literatürün önemli terimleriyle bir arada düşünülmesini sağladığı ileri sürülecektir. Akademik alan içerisinde heterodoksi ve ortodoksi kavramlarının yeniden anlamlandırılmasında Alevi toplulukların 1980'li yılların sonlarından itibaren üretmeye başladıkları matbuatın rolünü odağına alan çalışma bu vesileyle Türkiye'de bilim sosyolojisi çalışmalarına bir katkı sunacağı gibi, bu toplulukların küçümsenen ve görmezden gelinen popüler nitelikli matbuatının siyaset bilimi çalışmaları için nasıl sonuçlar ortaya çıkardığını gösterecektir.

Çalışmanın kapsamı içerisinde ilk bölümde, ilgili kavramların sosyo-dinsel inşasında etkili olan yazarlar incelenecektir. İzleyen bölümde Alevi matbuatının ortaya çıkışı tartışılarak bu matbuatın heterodoksi ve ortodoksi kavramlarının yeni bir içeriğe kavuşmasında ne tür bir temel oluşturduğu öne çıkartılacaktır. Son bölümde ise politik bir içeriğe kavuşturulmaya başlayan bu kavramların bilim alanındaki örneklerine değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Heterodoksi, Ortodoksi, Siyasallaşma, Toplum, Alevi Matbuatı.

ABSTRACT

Ruling elites who have undertaken political tasks such as building a new society or stabilising the existence of the current society, have tried to prevent political struggles that may arise within society, especially by emphasizing the interdependence of social groups. The literature produced in accordance with this ideological goal was also either created using sociological terminology with politic qualifications pushed back, or swallowed by theological perspectives. This paper, which will try to show that the concept of heterodoxy used by the ruling elites with the aim of creating a modern and national society for the Turkish nation-state is also constructed in the same context, will argue that this started to grow from the late 1980s. The paper will show that the popular press which emerged and began to develop in these years, didn't make a fundamental distinction between the categories of religion and politics and was produced by authors of Alevi origin, had a significant impact on the existing transformation. It will be suggested that the writing in question, which doesn't have academic qualifications, still caused the transformation of the usage of the heterodoxy and orthodoxy concepts in the academic field, and ensured that these concepts are considered along with the important terms of political literature such as resistance, tyranny, power and governed masses. This paper, focused on the role of the press that Alevi communities started to produce since the late 1980s in the reinterpreting of the heterodoxy and orthodoxy concepts within the academic field, will contribute to the studies of Sociology in Turkey, and also show what kind of results the despised and ignored popular press of these communities produced for the studies of political science.

Within the scope of the paper, the first section will analyse the authors who had influence on the socio-religious construction of the concepts in question. The following section will emphasize what kind of basis the press created in the reinterpreting of the heterodoxy and orthodoxy concepts, by discussing the emergence of the Alevi press. The last section will address the examples of these concepts, which have started to be political, in the scientific field.

Keywords: Heterodoxy, orthodoxy, politicization, society, Alevi press.

ZUSAMMENFASSUNG

Führungseliten, die politische Aufgaben wie den Aufbau einer neuen Gesellschaft oder das Stabilisieren der Existenz einer bereits bestehenden Gesellschaft übernommen haben, haben versucht, politische Kämpfe, die innerhalb der Gesellschaft aufkommen könnten, zu verhindern, indem sie besonders die Abhängigkeit der gesellschaftlichen Gruppen zueinander betont haben. Und die Literatur, die gemäß diesem ideologischen Ziel produziert wurde, wurde entweder mit soziologischen Termini gebildet, deren politische Eigenschaften in den Hintergrund gedrängt wurden, oder sie blieb unter dem großen Einfluss theologischer Perspektiven.

Die Arbeit, die versuchen wird zu zeigen, dass auch der Heterodoxiebegriff, den die Führungseliten benutzten, die das Ziel hatten, eine moderne und nationale Gesellschaft für den türkischen Nationalstaat zu erschaffen, innerhalb so eines Kontextes konstruiert wurde. Die Arbeit wird verfechten, dass sich dies ab Ende der 1980er Jahre zu verändern begann. Es wird aufgezeigt werden, dass die Populärpublikationen, die in diesen Jahren entstanden und sich weiterzuentwickeln begannen, keinen wesentlichen Unterschied zwischen den Kategorien Religion und Politik machten und von alevitisch-stämmigen Autoren produziert wurden, beim bestehenden Wandel einen wichtigen Einfluss hatten.

Es wird vorgebracht werden, dass die besagten Beiträge, die keine akademische Qualität aufweisen, dennoch zu Veränderungen in der Verwendung der Heterodoxie- und Orthodoxiebegriffe im akademischen Feld geführt haben und dass sie bewirkt haben, dass diese Begriffe zusammen mit wichtigen Termini der politischen Literatur wie Widerstand, Gewaltherrschaft, Macht und geführte Volksgruppen bedacht werden. So wie die Arbeit, die die Rolle der Publikationen, die die alevitischen Gemeinschaften seit Ende der 1980er Jahren zu produzieren begannen, bei der Neuinterpretierung der Heterodoxie- und Orthodoxiebegriffe innerhalb des akademischen Feldes in ihren Fokus nimmt, aus diesem Anlass einen Beitrag für Arbeiten der Wissenschaftssoziologie in der Türkei leisten wird, so wird sie auch zeigen, was für Ergebnisse diese unterschätzten und übersehenen Populärpublikationen für Arbeiten der Politikwissenschaft hervorbrachten.

Im ersten Teil der Arbeit werden die Autoren überprüft werden, die Einfluss auf die sozio-religiöse Konstruktion der betroffenen Termini hatten. Im folgenden Teil wird, indem die Entstehung der alevitischen Publikationen diskutiert wird, hervorgehoben werden, was für ein Fundament diese Publikationen dafür legten, dass die Heterodoxie-

und Orthodoxiebegriffe einen neuen Inhalt erlangten. Im letzten Teil werden die Beispiele dieser Termini, die begannen, einen politischen Inhalt zu erhalten, im Wissenschaftsgebiet erwähnt werden.

Schlüsselwörter: Heterodoxie, Orthodoxie, Politisierung, Gesellschaft, alevitische Publikationen.

Giriş

Toplumsal teori, bir taraftan toplum denilen bütünlüğün iş bölümü neticesinde kendi içerisindeki bölünmüşlüğüne rağmen “toplumsal grupların birbirine bağımlılığı” dolayısıyla devamlılığını sürdüreceğine, öte taraftan toplumsal bölünmenin eşitsizlik üreten yapısının ancak “siyasal mücadeleyle” sonlandırılacağına dair iki yönde gelişmiş bir birikime sahip olmuştur. Yeni ve milli bir toplum oluşturmak ya da var olan toplumun istikrarını sağlamak gibi siyasal görevler üstlenmiş elitler genellikle bu teorik birikimin “toplumsal grupların birbirine bağımlılığı” yönünde gelişen kısmına meyletmişler, toplum içerisinde ortaya çıkabilecek siyasal mücadelenin önünü kapatmaya çalışmışlar, yayınladıkları eserlerle bu siyasal bakışı tahkim etmişlerdir. Benedict Anderson’un *Hayali Cemaatler* (2009) başlığını taşıyan eserinden öğrenildiği kadarıyla aralarında yazarlar, dilbilimciler ve gramercilerin bulunduğu bu elitler toplumu inşa etmiş ve sahip oldukları bu bilimsel bakışı aynı zamanda inşa ettikleri toplumda geçerli paradigma haline getirmişlerdir.

Cumhuriyet Türkiye’sinde milli toplum inşa edilirken siyasal işlevler üstlenen elitlerin din-toplum ve siyaset çerçevesinde hâkim konuma getirdikleri paradigmaları böyle bir bağlam içerisinde sorunsallaştıran çalışmaların sayısı literatürde giderek artmaktadır. Özellikle heterodoksi ve ortodoksi kavramları üzerinde gelişen bu eleştirel literatürün yazarlarından biri olan Ayfer Karakaya-Stump (2015: 13-14), kurucu elitlerin bu kavramlar çerçevesinde oluşturdukları ikili karşıtlıkların geçerliliğini sorgulamakta ve din tarihinde bu karşıtlıkları aşan oluşumların belirleyici niteliğinin görmezden gelindiğinin altını çizmektedir. Bir diğer yazar Marcus Dressler (2016) ise geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerindeki heterodoksi kavramının Alevi toplulukların inşası esnasında kullanımlarına odaklanmakta, bu terimin onları yeni topluma entegre etmek amacıyla işlevselleştirildiğini ifade etmektedir. Temelde, Alevilerin dinsel itikatlarının ikincilleştirilmesinin kökenlerini inceleme girişimini teşkil eden bu çalışmalar literatürde önemli açılımlar gerçekleştirmiş olsalar da, bilimsel alan içerisinde heterodoksi ve ortodoksi kavramlarının yeniden anlamlandırılmasında bizzat Alevi toplulukların sahip oldukları role değinmemişlerdir. Oysa böyle bir çabaya girişmek genel olarak Türkiye’de bilim sosyolojisi çalışmalarına bir katkı sunacağı gibi özelden ise bu toplulukların küçümsenen ve görmezden gelinen popüler nitelikli matbuatının siyaset bilimi çalışmaları için nasıl bir temel oluşturduğunu gösterebilir.

Heterodoksi ve ortodoksi kavramlarının, yoğunlukla 1980’li yılların sonlarından itibaren ortaya çıkmaya başlayan Alevi matbuatını müteakip ne tür bir dönüşüme

uğradığını çözümlenmeye çalışacak olan çalışmanın amacı sosyo-dinsel bir içeriğe sahip olan bu iki kavramın giderek artan şekilde politik bir mahiyetle tanımlanmaya başladığını göstermektir. Bu amaçla oluşturulmuş çalışmanın kapsamı içerisinde ilk bölümde ilgili kavramların sosyo-dinsel inşasında etkili olan yazarlar incelenecektir. İzleyen bölümde Alevi matbuatının ortaya çıkışı tartışılarak bu matbuatın heterodoksi ve ortodoksi kavramlarının yeni bir içeriğe kavuşmasında ne tür bir temel oluşturduğu öne çıkartılacaktır. Son bölümde ise politik bir içeriğe kavuşturulmaya başlayan bu kavramların akademik alandaki izdüşümleri izlenecektir.

1. “Sahih Din” ve Toplum Dışılığın İfadesi Olarak Heterodoksi Kavramının İnşası

19. yüzyılda gerçekleşen Osmanlı-Türk modernleşme çabalarında, yöneten ve yönetilen toplumsal kesimlerin karşılaşmalarının kendine özgü bir yeri bulunur. Halka yönelme gereksinimlerinin artmasıyla merkeze ait tasavvurların, halkın sahip olduğu çoklukla yüzleşmek zorunda kaldığı bu yüzyılda klasik Osmanlı İslam’ı da bir kez daha Sünni çoğunluğun dışında kalan Alevi topluluklarla karşılaşır. İmparatorluğun tebaasına yönelik misyoner hareketlerin yoğunlaştığı bu dönemde sarayın aldığı önlemler de bu misyonerlerinkine benzer şekilde gerçekleşir. Osmanlı sahip olduğu klasik İslamî anlayışla misyonerlerin hedefi konumunda bulunan halka ama özellikle Alevi topluluklara yönelik “karşı misyonerlik” hareketi olarak değerlendirilebilecek siyasal eylemler dizisine girer (Deringil, 1998). Hem dinsel hem siyasal içerimleri bulunan bu hamleler için İmparatorluk yoğun çaba sarf eder. 1880’li yıllarda merkezi idarenin Dersim yöresi köylerinde dağıtılmak üzere Kürtçe ve Türkçe iki dilli olmak üzere dinsel metinler bastırıp dağıtması (Somel, 1999: 187), Kızılbaş köylerine camilerin yapılması, Kızılbaş imamların yetiştirilip bu toplulukların yaşadığı coğrafyalara gönderilmeleri ve Sünni itikat doğrultusunda hazırlanmış pek çok ilmihalin dağıtılması bu siyasal hamlelerden bazıları olur (Deringil, 1998).

Halka yönelik bu nevi açık dinsel referanslı siyasal eylemlere karşın yönetici elitlerin mantığında bunlar politik birer eylem olmaktan ziyade toplumsal birer içeriğe sahip olarak görülmüştür. Devletin ve toplumun bütünlüğünün din vasıtasıyla korunması, bunların hilafsız işleyişinin sağlanması ve bu hedef doğrultusunda merkezin, halka ve onların kültürel-dinsel çokluğuna yönelik müdahaleleri siyasal bir mesele olarak algılanmamıştır. Dinsel müdahalelere kimi zaman ferdi duyguları birer toplumsal mefkure haline getirmek için bir yöntem (Gökalp, 1981: 55) kimi zaman ise bir toplum olmak isteyen milletlerin kullandıkları işlevsel bir araç olarak

bakılmıştır (Ülken, 2003: 42). Bu bakımdan resmî dinin ideolojik kullanımı toplumsal bir mesele olarak anlaşılmıştır.

Toplum temelli bir içerikle doldurulmuş olan dini, işlevsel olarak kullanan yönetici kesimler, muarızlarını da aynı şekilde din ve toplum karşıtı bir noktada tanımlamışlardır. Osmanlı devlet adamlarının Alevileri “İslamiyet ile alakaları kalmamış batıl inançlara sahip topluluklar” şeklinde nitelendirmeleri, bu din-toplum temasının ağırlığını göstermesi bakımından önemlidir (Akpınar, 2016: 218). Tanzimat temsilcilerinde de bu durumun değişmediğini ifade eden Kieser’e göre (2005: 104) Aleviliğe yönelik yüzlerce yıllık ön yargılara Tanzimat’ın temsilcilerinde de rastlanmıştır. İmparatorluğun bıraktığı bu mirasın Cumhuriyet elitlerince de kabul edildiğini savunan Ateş, Cumhuriyet döneminde de Alevi topluluklara yönelik kullanılan sıfatların İmparatorluktakine benzerliğine vurgu yapar. Yazara göre; Cumhuriyet döneminin resmî ideolojisi nazarında bu topluluklara yönelik “beşinci kol, Rafizi, mühlid” algısı devam etmiştir (2012: 255).

İktidarın niteliği ve dayatma gücü ile siyasal ilişkinin doğasını hesaba katmayan, toplum ile devletin bütünlüğü gibi bir “düzen” problemiyle kendini bağlı gören ve bu nedenle devletin halka yönelik müdahalelerini toplumsal bir düzenleme olarak kabul eden bu yazarlardan biri şüphesiz ünlü kültür tarihçisi Fuad Köprülü olmuştur. Cumhuriyet Türkiye’sinde merkez ile Alevi topluluklar arasındaki ilişkiyi de politik bir perspektif olarak algılanan toplumsal bütünlük teması bağlamında değerlendiren Köprülü, bu topluluklara yönelik “heterodoksi” terimini kullanırken de aynı bilinçle hareket etmiştir. Genel olarak toplumla bütünlüşmemişlik durumunu ve sahih olarak kabul ettiği dinin dışında olmayı ifade eden heterodoksi kavramını döneminin Batılı Şarkiyatçılarından ödünç alan Köprülü, Aleviliği belli din ve toplumların karışımı olarak nitelendiren Hasluck’un bakış açısını benimser. “İlkel din katmanını içeren Şii İslam’ı” bu heterodoks topluluklar için tanımlanmış bir dinsel temel olarak gören Hasluck’un (1921: 311) düşüncesini takip eden Köprülü heterodoksi kavramını oldukça normatif bir şekilde çizilmiş din ve toplum sınırlarının dışında kalanlar için kullanır. Köprülü (1966: 97), Aleviliği din olarak Sünniliğin ve bu dinin merkezinde bulunduğu Türk toplumlarının dışında gördüğünden dolayı heterodoks olarak nitelendirir. Siyasetten arındırılmış toplum teması etrafında gezinen Köprülü’nün, Alevi toplulukların farklılığının ortaya çıkardığı temel meseleyi gidermek için kullandığı yöntem ise bu toplulukları dindışı alana itmektir. Onları, Türklüğün din dışı folklorik öğelerinin kaynaklarına sahip olan topluluklar şeklinde kodlayarak

merkezinde Sünniliğin olduğu toplumla bütünleştirmeye çalışır (Coşkuner, 2020: 300-302).

Fuad Köprülü'nün öğrencilerinden biri olan ve Alevilik üzerine önemli çalışmaları bulunan Irene Melikoff'un çözümlerinde bu din-toplum anlayışı daha net bir şekilde görülmekte ve heterodoks kavramının bu bağlamsal niteliği açık bir şekilde yansımaktadır. Ünlü Türkolog da hocası Köprülü'nün izinden giderek heterodoksi kavramını toplumsal bütünleşme bağlamında yorumlar. Heterodoksinin, "cemaat dışılık" gibi bir anlamı olduğunu savunan yazara göre Türk tarihinde cemaati tanımlayan temel bileşen de Ehl-i Sünnet ya da Sünnilik olmuştur. Cemaat dışılık olarak heterodoksi kavramını aynı zamanda "Sünnilik dışı (hétérodoxe)" olarak kullanması bu açıdan oldukça önemlidir (Melikoff, 1999: 18).

Heterodoksiyi Alevilikle özdeşleştiren Melikoff bu kavramın cemaat dışılık anlamını edinmesindeki tarihsel arka plana da değinir. Ona göre "XV. yüzyıl ile asıl XVI. yüzyılın başlarında, Kızılbaşlar tarafından yürütülen Safavî propaganda ile Bektaşilik, Şii cemaat dışılığa (hétérodoxie) doğru kaymıştır" (Melikoff, 1994: 25). Alevilerin; "Rafizi", "Zındık" ve "Mülhid" gibi aslında cemaat dışında olanları tanımlamak için kullanılan sıfatlarla uzunca bir süre anıldıklarını belirten yazar (Melikoff, 1994: 25) bunu yine sosyo-dinsel nedenlere dayanarak açıklamaya çalışır. Ona göre cemaat dışılık anlamına gelen heterodoksi, tarihte şehirli olmayan göçebe Türkmenler ile kent merkezlerinde yerleşik olan İslamlaşmış (Sünnileşmiş) halk arasındaki bir sosyo-dinsel ayrışma sonucunda anlam kazanmıştır (Melikoff, 1999: 61). Burada cemaat dışı ifadesinin kullanımının yine sınırları çizilmiş bir topluluk olduğu varsayılan Ehl-i Sünnet vel'cemaat dışını ifade ettiği görülür. Dolayısıyla aslında Alevilik, Melikoff'a göre Sünniliğin (Ehl-i Sünnet vel' cemaat) ya da sünnet cemaatinin dışında olmayı ifade etmektedir. Ancak Melikoff cemaati tanımlayan Ehl-i Sünnet topluluğun bu belirleyici karakterini nasıl kazandığını konu etmemekte, ona tarihsel bir norm olarak yaklaşmaktadır. Dolayısıyla burada yine siyasallığı ve iktidarı göz önünde bulundurmayan bir sosyo-dinsel sınıflandırmanın izleri görülmektedir.

Heterodoksi kavramı bağlamında sosyo-dinsel çözümler yapan bir diğer tarihçi ise Irene Melikoff'un öğrenciliğini de yapmış olan Ahmet Yaşar Ocak'tır. Hocası Melikoff kadar olmasa da onun analizleri de büyük bir oranda heterodoksi ve ortodoksinin sosyo-dinsel analizleriyle oluşturulmuştur. Bunların arkasındaki siyasallık göz önüne alınmadığı gibi ortodoksinin sahip olduğu siyasal iktidar gücünün oluşturduğu normatif düzenin sonuçları üzerinde de durulmamaktadır. Örgütlü bir

siyasal güç olan iktidarın denetimindeki ortodoksinin merkezinde yer aldığı normatif düzenin dışındakileri nasıl birer “sapma” olarak gördüğü sorunsallaştırılmamaktadır. Her ne kadar çalışmalarında heterodoksi terimini tanımlarken onun birbiriyle bağlantılı üç boyutu olduğunu ifade etse de bu boyutlardan biri olarak sıraladığı “siyasal boyut” çalışmalarında geri plana itilmiş görünmektedir (Ocak, 2010a: 22-23). 1970’li yıllardan itibaren akademik eserlerini vermeye başlayan Ocak, heterodoksinin politik bir boyutu olduğunu ifade etse de bu hiçbir zaman siyasal iktidarın din ve cemaat oluşturmaktaki merkeziliğini ve onun dışındakileri, normun dışına taşıyan niteliklerini vurgulayan bir yöne evrilmez. Ocak’ın (2010a: 22-23) heterodoksinin siyasal boyutundan kastettiği şey “siyasal iktidarın desteğindeki ortodoksinin (resmî din) aksine heterodoksinin böyle bir desteğe sahip olmaması”dır. Bu bakımdan Ocak’ın heterodoksi kavramıyla ilgili temel bakışı sosyo-dinsel olarak kalır ve ortodoksiyi yani Sünniliği doğru inanç olarak görme noktasında toplanır (Yalçınkaya, 2014: 266).

Ocak (2010b: 181-182), heterodoksiyi “Sünnilik dışı bir yorum” olarak niteleyerek sosyo-dinsel bir heterodoksi kavramının devamlılığını ortaya koymakla birlikte çalışmalarında, heterodoksi ile karşıtı olan ortodoksinin niteliklerini tanımlamaya doğru da uzanır. Bu bağlamda Ocak’a göre ortodoksi merkezin inanç tercihiyken heterodoksi kırsal kesimin inancıdır. Buradaki “merkez ve kırsal” kategorilerini siyasal anlamda değil de teolojik bir bağlamda kullanan Ocak’a göre bu kategoriler “sistemli bir teoloji” ile “senkretik bir inançlar karışımı” arasındaki ayrımında kendini gösterir. Keza yazara göre ortodoksi “genellikle daha baştan belirlenmiş, sınırları tespit edilmiş sistemli bir teolojiye dayanır” ancak “heterodoksi sosyal bir tepkinin ürünü olduğu için bu tepkiyi paylaşan kesimleri içine aldığından, bunların taşıdığı çeşitli inançların bağdaştırılmasından oluşan senkretik (syncretic, syncretique) yani bağdaştırmacı bir yapı sergiler” (Ocak, 2010a: 22-23).

2. Heterodoksinin Politik İçerik Kazanmasının Toplumsal Temeli

Siyasal ilişkideki yönetici sınıf ile iktidarın din ve toplum kurucu niteliğini tarihten dışlayarak Türk tarihindeki ortodoksiyi “sahih din” ve bu dini benimseyen kişilerin oluşturduğu bütünü de “toplum” olarak tanımlayan sosyo-dinsel bakış açısı, normların dışında kalan toplulukları “topluma” asimile etme sorununu, heterodoksiyi din dışı bir şekilde tanımlayarak onlara seküler-folklorik bir yer vermeyi veya tüm eşitsizliğe rağmen bu toplulukların entegrasyonunun gerçekleştirilmesi için sürdürülen sorunlu politik hamleleri neredeyse hiç konu edinmemiştir. Akademik yazında önemli bir yer edinmiş bu paradigma uzunca bir süre hâkim konumunu sürdürmüştür. Ancak çok

geriye uzanmayan bir zaman diliminde bu kavramların politik içerimlerini gündemine almış Şerif Mardin ve Selim Deringil gibi bir takım tarihçi ve siyaset bilimcilerin alternatif yaklaşımları tartışılmaya başlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun devletleşme aşamaları üzerinden verdiği örneklerle heterodoksi ve ortodoksinin siyasal mahiyetini tartışan Mardin için Osmanlı'nın devletleşme aşamaları kurucu toplumsal kesimlerde bir yabancılaşma yaratmış ve devlet zamanla bu kadroları tasfiye ederek bürokratik yapılanma ve bu yapılanmaya uygun bir ortodoks din oluşturmuştur. Mekke ve Medine'nin İmparatorluk topraklarına katılmalarıyla beraber, kendilerini İslam hilafetinin varisleri olarak görmeye başlayan Osmanlı sultanlarının merkezi bürokratik bir devleti kurma çalışmalarına başladıklarını belirten Mardin, Türkmen aşiretlerinin ise Osmanlı'nın hâkim bir dini anlayışı tesis ederek kitleleri egemenlik altına almasına daima karşı çıktıklarını ifade eder. Ona göre özellikle heterodoks topluluklar Osmanlı'nın uyguladığı bu politika karşısında örgütlenmişlerdir. Buna mukabil devletin Sünniliği destekleyerek onu ortodoksi haline getirdiğini vurgulayan Mardin (2017: 86-88), heterodoksluğun ise, İslamî devletin ortaya çıkışıyla, İslam'ın Kur'an'dan ve peygamberden mülhem özünün kaybolduğunu, devletin çıkarları ile cemaatin çıkarlarının çatışmaya başladığını gördüklerinde birtakım örgütlenmeler ve tasavvuf kurumlarıyla ideal İslam nizamının kurulması doğrultusunda devletle çatışma içerisine girdiklerini savunur (Mardin, 2004: 24-26). Bunlarla mücadele etmek için Osmanlı Devleti'nin İslam'ın Sünni yorumunu merkezleştirdiğini, heterodoks dini kümelenmeleri ise kovuşturup norm dışına ittiğini ileri sürer. Bundan sonra da Türk siyasi kültürünün siyasi ortodoksiden en küçük sapmaya karşı büyük tahammülsüzlük gösterdiğini, bu tür hareketlerin fitne ve bölücülük suçlamasıyla toplum dışına itildiklerini ve bunun da devlet yönetiminde tek bir hakikatin bulunduğu fikrini pekiştirdiğini belirtir (Mardin, 1993: 180-183).

Devlet ve onun propaganda gücüne bigâne kalan sosyo-dinsel paradigmanın çözümlenmelerinin yetersizliğinden hareket ettiği görülen Selim Deringil (2007: 96) ise ortodoksi ve heterodoksinin taşıdıkları politik mahiyetleri 19. yüzyıl Osmanlı'sında göstermeyi denemiş, bu yüzyılda ortodoksinin arkasındaki politik desteğin ve devlet aygıtının propaganda gücünün ortaya çıkartılması için çaba sarf etmiştir. 19. yüzyılın devlet adamlarının söylemlerinde Sünniliğin açık bir şekilde siyasal olarak işe koşulduğunu belirten Deringil'e göre heterodoks unsurların resmileştirilmiş mezheple bütünleştirilmesi için devlet tarafından pek çok önlem alınmıştır. "Sahih dinin" sistemli propagandaları yapılmış, heterodoks "sapkınların inançlarının düzeltilmesi"

için siyasal yaptırımlar uygulanmıştır (2002: 62). Böylece arkasında siyasal iktidar desteğine sahip olan Sünnilik, Alevi toplulukların döndürülmesi gereken “doğru din” olarak sunulmuştur.

Sınırları saptanmış normatif bir din ve toplum biçimi oluşturarak bunların dışında kalanları mevcut norma göre tanımlama gayretindeki yetersizliğe karşı çıkan, bu bakımdan siyasal bir bakışın gerekliliğini gören Mardin ve Deringil gibi yazarlar, önemli katkılar ortaya koymakla birlikte akademik yazının münferit örnekleri olarak kalmışlardır. Kararlı bir temayül için, günümüz Türkiye toplumunda hâkim konumdaki dinin bu hakimiyetini, sırtını dayadığı siyasal güçten, tarih boyunca aldığı siyasal iktidar desteğinden sağladığına dair politik perspektifi öne çıkararak, din ve siyaset arasındaki sınırları yeniden düşünmeye zorlayan, bu vesileyle dolaylı da olsa, heterodoksi ve ortodoksi kavramlarının siyasal niteliklerine dikkatlerin çevrilmesini sağlayan popüler denebilecek yazının güçlenmesini beklemek gerekmiştir. Tarihi bozup deforme ettiklerine yönelik bir eleştiriyile karşılaşmış olsalar da (Ocak, 1996: 214), yoğunlukla 1980’li yılların sonlarıyla birlikte yazın hayatına girmeye başlayan Alevi-Bektaşî kökenli yazarların ortaya koyduğu matbuat bu bağlamda dikkate değer bir enerji ortaya çıkarmıştır.

1980’li yılların başlarında Türk kamuoyunun bilincinde neredeyse unutulmuş Aleviliğin on yılın sonunda bu matbuat vasıtasıyla bir canlanma sürecini deneyimlediğini belirten Reha Çamuroğlu (2005: 93) bu hareketliliği *Alevi Rönesansı* olarak adlandırmaktadır. Alevilerin kentsel alanlara göçmeleriyle birlikte oluşturmaya başladıkları dernek ve vakıflarından çıkan Alevi aydınların kaleme aldığı bu yazın, kentsel Alevilik için dinamo ve kaynak görevini görüp Alevi bilgisinin üretimi için entelektüel işlev taşımıştır (Şahin, 2001: 106). Bununla birlikte, dinin tarih boyunca siyasal işlevleriyle var olduğu, Alevilik ve Sünniliğin farklı siyasal pozisyonlara denk düşen dinsel inançlar olduğu, heterodoksi ve ortodoksi kavramlarının da bu şekilde anlaşılması gerektiği ve içinde buldukları dönemde de bu pozisyonların aynı şekilde devam ettiği iddiasının güçlenmesinde etkileri olmuştur.

İlgili yazının hemen hemen tüm eserlerinde karşılaşılan ortak bir tema bulunmaktadır. Din ve siyaset kategorilerinin iç içe ve birlikte, neredeyse birbirinin yerine geçecek şekilde kullanımı, kimi zaman genellemelere varıyor olmakla birlikte, bu matbuatın önemli bir teması olarak belirmektedir (Coşkuner, 2018). Örneğin Aleviliğin, sosyalizmin özünü ihtiva eden bir *yaşam felsefesi* olduğuna dair yaklaşımlarıyla Yörükoğlu, Kaygusuz ve Korkmaz’ın, Aleviliği sosyalist düşüncenin

kabul edebileceği mümkünlükte bir teorik zemine oturtma yönündeki tanımlamaları bu baptan birer misal olarak sayılabilir (Küçük, 2008: 922). Yazarlar Aleviliği, kendisinden yüzlerce yıl sonra ortaya çıkmış bir ideolojinin özü olarak tanımlamakta ve sosyalizm ortaya çıkmazdan evvel de Aleviliğin bu ideolojiye benzer bir içeriğe sahip olduğunu iddia etmektedirler. Bu vesileyle dinsel bir inanç, aynı zamanda siyasal bir ideoloji haline getirilmekte, sosyalizmin temel hedeflerinin Aleviliğin kadim geçmişinde bulunduğunu vurgulamaktadırlar. Bu çaba aynı zamanda heterodoksi ve ortodoksi kavramlarının politik izdüşümlerini berkitmeyi de gündeme getirmektedir. Örneğin, Kaygusuz (1995: 70), heterodoks akımların Osmanlı-Türk tarihinde “ihtilalci imamlar” olarak nitelendirdiği kişilerin yanlarında yer alarak ortodoks saray İslamlığına karşı politik mücadele verdiklerini belirtir. Dönemin önemli Alevi yazarlarından ve bu matbuata dikkate değer katkı sunan Cemal Şener’in (1994: 25) Aleviliğin demokratik, devrimci bir halk hareketi oluşunun nedenlerini açıklayarak bunu İslam’ın özü olarak tanımlaması da Alevi toplulukların nazarında din ve siyaset arasında yadsınamaz bir birlikteliğin var olduğunun altını bir kez daha çizmektedir. Üstelik Şener demokratik devrimci bir halk hareketini bizatihi İslam’ın özü olarak görmektedir. Bu vesileyle, devletleştirilerek dogmatik hale getirilen ortodoksi ise İslam’dan uzaklaşmaktan başka bir şey değildir. Alevi yazınının etkili kalemlerinden biri olmuş Rıza Zelyut da aynı şekilde dinin tarih boyunca oynadığı siyasal rolleri, ideolojik işlevler yerine getirdiğini ve hâkim ya da yönetilen sınıfların siyasal davranışlarını yönlendirdiğini, bu bağlamda heterodoks ya da ortodoks nitelik kazandıklarını vurgular. Selçuklu İmparatorluğu üzerinden bunu örneklendirmeye girişen yazar, Nizam-ül Mülk’ün eğitim kurumlarıyla ortodoksiyi yaygınlaştırarak aslında yoksul kesimin sömürülmesinin bilimsel temellerini attığını ve devletin ideolojisi haline gelmiş ortodoksinin, yöneticilerin sınıf çıkarlarını meşrulaştırdığını ifade eder (Zelyut, 1982: 34). Sünniliğin egemen siyasal ideoloji haline getirilmesi sonucunda Aleviliğin de halkın siyasal-dinsel ideolojisi haline geldiğini savunan Zelyut (1982: 41) bunların tarih boyunca siyasal bir mücadele içerisinde olduklarını vurgular. Sünniliğin bir resmî ideoloji olarak devletin kalbinde yer aldığını ifade eden Ali Yıldırım da (1993: 98-112), Zelyut’a benzer şekilde, ortodoksinin, devletin sunduğu eğitim olanaklarıyla yaygınlaştırıldığının altını çizerek, onun arkasındaki devlet gücüne dikkat çeker. Buna karşılık Aleviliği ise iktidar ve devlet ile iç içe bulunmamış olan halkın özlemlerini yansıtan bir heterodoksi olarak tanımlar (Yıldırım, 1993: 34-35).

Kısmi farklılıklarına ve büyük eleştirilere konu edilmelerine karşın, bu yazın büyük bir toplumsal grubun din ve siyaset kategorilerini birbirinden gayrı

düşünmediğini gözler önüne sermesi bakımından önemli bir açılım sağlamış ve bu şekilde ifade edilen bir din-siyaset kategorisinin akademik alana taşınmasına katkı sağlamıştır. İzleyen bölüm, heterodoksi ve ortodoksi kavramlarının politik bir içerikle doldurularak bilimsel bir paradigma haline getirilmesinde etkili olan yazarların din-siyaset kategorilerini siyaset bilimi literatüründe nasıl konumlandıklarını tartışmayı deneyecektir.

3. Yeni Heterodoksi Yazını: Dinin Politik Niteliğinin Yükselişi

Alevi toplulukların içinden çıkan yazarların ortaya koyduğu matbuat, heterodoksi ve ortodoksi kavramlarına yönelik sosyo-dinsel açıklamaların etkinliğinin azalmasında, buna karşın bu kavramların arkalarındaki iktidar yapıları ve sundukları siyasal işlevlerin çözümlenmesinde itici bir güç sağlamıştır. Çoğu profesyonel anlamda bir yazarlık deneyimine sahip olmadığı gibi, tarihçi, siyaset bilimci ya da sosyolog gibi akademik bir disiplinin üyeleri de olmayan bu yazarlar amatörce bir yazın oluşturmuş olsalar da Türk ve İslam dünyasında dinin siyaset dışı bir bakışla değerlendirilmesinin mümkün olmadığına yönelik popüler bir perspektif ortaya koymuşlardır. İki kategori arasında yapılan disiplinler bölüşümünün sınırlarına meydan okuyan bu popüler yazın, heterodoksi ve ortodoksi kavramlarının daha sonra yapılacak olan bilimsel çalışmalarda politik bir bakışla yeniden inşa edilmeye başlamasında etkili olmuştur. Heterodoksi ve ortodoksinin tartışılmasında öne çıkarılması gereken şeyin onların politik bağlamları olduğu ve politik bağlam olmaksızın bunlar üzerinden yapılacak dinsel göndermelerin boşta kalacağına (Yalçınkaya, 2014: 450-451) yönelik akademik tezler bu popüler Alevi yazınının sağladığı temel vasıtasıyla ortaya çıkmaya başlamıştır. Ortodoksinin, “içinde bulunduğu toplumsal-siyasal birimin hâkim örgütlenme biçimlerine tabi olduğundan dolayı bütün sağlamlığını, güvenilirliğini ve dahası ortalamalığını bundan alan bir sistem olduğu” artık literatürde savunulmaya başlamıştır (Yalçınkaya, 2014: 449). Dinlerin “doğru-aykırı” ve “bileşik-saf” gibi değer yüklü terimlerle sınıflandırılmalarının ancak birden fazla din anlayışının “siyasi, iktisadi, sosyal güç eksenlerinde çakıştığı hatta çatıştığı zaman gündeme geldiği” ne yönelik bakış açısı daha açık bir şekilde gösterilmeye çalışılmıştır (Karamustafa, 2010: 48).

Heterodoksiyi, halk-devlet karşıtlığı, ortodoksiyi ise devlet-tahakküm-resmî İslam şeklinde bir ayrımla açıklamaya çalışan Reha Çamuroğlu politik içerimli paradigmayı savunan yazarlardan biri olarak ifade edilebilir. Türk tarihinde heterodoksiyi, halk

dini ya da halk İslam'ı olarak tanımlayan Çamuroğlu'na göre (1990: 126) heterodoksi devletle bütünleşmiş ve birçok devletin resmî ideolojisi haline gelmiş 'resmî İslam'ın (Sünnilik) dışında olmayı ifade eder. Anadolu 'resmî İslam'ının Sünnilik olduğunu ve mezhebinin yapısında özerk bir dinsel kurum anlayışı olmadığını ifade eden yazara göre "Anadolu resmî İslam'ı devletin dolaysız olarak içerdiği kurumlardan biridir. Devlet hiyerarşisine dahildir ve devletin global çıkarları ile resmî İslam'ın çıkarları her zaman örtüşmektedir", buna karşın yazara göre heterodoksi için "devlete kulluk etmek katlanılmaz bir aşağılama" olmuştur (Çamuroğlu, 1990: 130-131). Kutsallık anlayışı üzerine bir vurguyla heterodoksinin dünyevi olan ile kutsal olan arasında bir ayrım gerçekleştirmediği için bu dünyadaki politik keyfiyetlere bağlı olduğunu ifade eden Ayhan Yalçınkaya ise (2005: 187-188) heterodoksiyi, kolektifi parçalayarak eşitsizlik üreten yapıların işleyişine karşı gelişen bir tutum olarak tanımlar. Heterodoksinin tahakküm üreten bir devletin karşısında yer alacağını belirten ve bunu da onun kutsallık anlayışında bulan Yalçınkaya, heterodoksinin içkin bir kutsallığa sahip olduğunu, içkin kutsallığın da bir devlet karşıtlığı ürettiğini vurgular. Ona göre heterodoksi "hem aşkın dinleri hem de bünyesinde aşkınlık taşıyan her organizmayı en başta da devleti tehdit eden oluşumlar"a verilen bir isimdir (Yalçınkaya, 2005: 181).

Heterodoksinin bir dinsellik biçimini tanımlarken politik bir mahiyet de taşıdığı iddiasını öne süren Çamuroğlu onun karşıtı olan ortodoks dinselliğin de benzer şekilde politik bir yapı arz ettiğini belirtir. Ortodoks dinselliğin politik içeriğinin, heterodoksinin aksine, devlet tarafından belirlendiğini savunan Çamuroğlu'na göre (1990: 135-136) ortodoksi, devletin süzgecinden geçirilerek oluşturulmuş, devletin isteklerine göre uyarlanarak, "ehlileştirilmiş" bir dinsellik biçimidir. "Devlet tarafından ele geçirilip ehlileştirilmeden önce" İslam'ın kandaşlık bağlarına dayandığını ifade eden Çamuroğlu kabilevi niteliği olan dinin daha sonra dönüştüğünü belirtir. Kandaşlık bağları üzerine kurulmuş olan İslam'ın sonradan devletleşme ve devlet tarafından ele geçirilme sürecini örnekler vererek açıklamaya çalışan yazara göre;

"İslam bir şehirli dini değildir. İslam devletleşme ve 'devletleşme' sürecinde şehirli dini olmuştur. Bu anlamda 'resmî İslam' şehirli dinidir. Mekke ve Medine bizce şehir değil sitediler. Kandaş kabile bağları üzerine kurulmuş sitelerdiler. İslam, kandaşlığın çözülme sürecinde fakat yine de kandaşlığa dayanarak bunu yaptığı sürece, ikili bir nitelik taşıdı bağrında. Uygarlık ve uygarlığa karşıtlık. Devlet ve devlete karşıtlık. Bu nedenle 'halk İslam' sonradan Kur'an'dan kendine destek aramaya giriştiğinde bunu da pek fazla zorlanmadan buluyordu" (Çamuroğlu, 1990: 147-148).

Görüldüğü üzere, ortodoks dinselğin bir nevi yabancılaşma olarak ortaya çıktığını savunan Çamuroğlu'nun düşüncesine paralel olarak Yalçınkaya da ortodoksinin, dinlerin en temel vasıflarından birini inkâr eden bir dinselliğe dönüştüğünü vurgular. Ona göre, her din, dünyayı kendine uydurmak, kendine göre şekillendirmek iddiasıyla sahneye çıkar ancak “ortodoksi bu iddiadan vazgeçişin, dünyanın dini teslim almasının, dinin artık dünyaya uymasının, dünyanın gereksinimlerine göre dinin biçimlendirilmesinin adıdır” (Yalçınkaya, 2014: 449-450). Politik arenada organize bir siyasal gücü arkasına almanın ortodokside ortaya çıkardığı bir dezavantaj olarak sunulan bu durum sonucunda Yalçınkaya'ya göre (2014: 449-450) “dünya eşitsizlikçi bir dünya ise, din (ortodoksi) bu eşitsizliğe müdahale etmek yerine, bu eşitsizliği meşrulaştıracak bir biçimde kendini dönüştürür”. Buna karşın temel dinsel iddiadan vazgeçmemek anlamına gelen heterodoksinin ise politik içerimlerini akılda tutmak kaydıyla “dünyanın sürekli olarak dine doğru çekilmesi, dinin dünyadan doğru değil, dünyanın dinden doğru okunması” olduğunu belirtir (Yalçınkaya, 2014: 449-450).

Sonuç

Türk ulus-devleti için milli bir toplum oluşturma aşamalarında din, kurucu siyasal elitlerin geçmişten miras alarak işlevsel kıldığı temel bileşenlerden biri olmuştur. Ancak bu din, içerik itibarıyla İslam'dan ziyade Sünniliği ya da daha doğru bir tabirle ortodoksiyi kapsamıştır. Toplumsal düzen adı altında gerçekleştirilmeye çalışılan bütünleştirici eylemler de bu ortodoks dinselğin merkezinde yer aldığı topluma entegrasyon amacını taşımıştır. Her ne kadar topluma ve onun bütünlüğüne yönelik gerçekleştirilen eylemler politik merkezler ya da yönetici konumunda bulunan elitler tarafından ortaya konulmuş olsalar da siyasi birer tema olarak görülmemiş aksine depolitikleştirilmiş bir “toplumsal bütünlük” teması etrafında şekillendirilmişlerdir. Heterodoksi kavramının sahip olduğu kullanımlar bunu yansıtan açık örneklerden biri olmuştur.

Heterodoksi, sınırları normatif bir şekilde çizilmiş toplum ve dinin dışında olma durumuna işaret edecek şekilde yapılandırılmıştır. Bu bağlamda merkezinde Sünniliğin yer aldığı toplum ya da cemaatin dışında olmayı ifade etmiştir. Buna karşın, 1980'li yılların sonlarından itibaren büyük oranda Türkiye'de yayın hayatına girmeye başlayan ve Alevi toplulukların içinden çıkan yazarların ortaya koyduğu matbuat heterodoksinin gayri politik mahiyetinde bir değişimin yaşanmasında itici rol oynamıştır. Din ve siyaset kategorilerini çoğu zaman iç içe geçirip bir araya getirerek kullandıkları görülen bu yazarlar, akademik literatürde hâkim konumdaki heterodoksi

ve ortodoksi kavramlarının sosyo-dinsel okumalarının geçerliliğinin sorgulanmasında dikkate değeri katkı sağlamışlardır. Bu yıllardan itibaren ortaya çıkmaya başlayan akademik nitelikli eserlerde heterodoksi ve ortodoksi kavramları, direniş, tahakküm, iktidar ve yönetilen halk kesimleri gibi siyasal literatürün önemli terimleriyle bir arada düşünölmeye başlamış, bu vesileyle onların politik mahiyetleri yadsınamaz şekilde öne çıkartılmıştır.

- AKPINAR, Alişan (2016). "II. Abdülhamid Dönemi Devlet Zihniyetinin Alevi Algısı". *Kızılbaşlık, Alevilik, Bektaşılık*. Der. Yalçın Çakmak, İmran Gürtaş. İstanbul: İletişim Yayınları. 215-225.
- ANDERSON, Benedict (2009). *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. Çev. İskender Savaşır. İstanbul: Metis Yayınları.
- ATEŞ, Kazım (2012). *Yurttaşlığın Kapsamında Aleviler: "Öz Türkler" ve "Heretik Ötekiler"*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- COŞKUNER, Murat (2018). *Kimliği Kutsalla Tanımlamak: 1990 Sonrası Alevi Matbuatında Kimliğini Kutsallıkla Tanımlayan Aleviliğin Kozmik Dili*. İstanbul Galatasaray Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi.
- COŞKUNER, Murat (2020). "Kemalist Siyasi Gelenegin Alevilik Çelişkisi: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nda Geleneksel Türk Kültürü ve Modern Türk Devleti Arasında Aleviliğin Müphemliği". *Kebikeç*. 2020/49. 293-308.
- ÇAMUROĞLU, Reha (1990). *Tarih, Heterodoksi ve Babailer*. İstanbul: Der Yayınları.
- ÇAMUROĞLU, Reha (2005). "Alevi Revivalism in Turkey". *Alevi Identity*. Ed. T. Olsson vd. İstanbul: Swedish Research Institute. 93-99.
- DERİNGİL, Selim (1998). *The Well-Protected Domains: Ideology and The Legitimation of Power in The Ottoman Empire 1876-1909*. London: Tauris.
- DERİNGİL, Selim (2002). *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*. İstanbul: Doğan Kitap.
- DERİNGİL, Selim (2007). "Osmanlı'dan Türk'e: Türkiye'de Kimlik ve Sosyal Mühendislik". *Simgeden Millete*. İstanbul: İletişim Yayınları. 93-110.
- DRESSLER, Marcus (2016). *Türk Aleviliğinin İnşası*. Çev. Defne Orhun. İstanbul: İstanbul Bilgi Üni. Yayınları.
- HASLUCK, Frederic William (1921). "Heterodox Tribes of Asia Minor". *The Journal of Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 1921/51. 310-342.
- GÖKALP, Ziya (1981). "İslam İçtimaiyatı: Dinin İçtimai Hizmetleri III". *Makaleler VIII*, F. R. Haz. Tuncor. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 55-59.
- KARAKAYA Stump, Ayfer (2015). *Vefailik, Bektaşılık, Kızılbaşlık: Alevi Kaynaklarını, Tarihini ve Tarih Yazımını Yeniden Düşünmek*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üni. Yayınları.
- KARAMUSTAFA, Ahmet (2010). "Hacı Bektaş Veli ve Anadolu'da Müslümanlık". *Hacı Bektaş Veli: Güneşte Zerresinden Deryada Katresinden*. Der. P. Ecevitoglu, A. M. İrat, A. Yalçinkaya. Ankara: Dipnot Yayınları. 42-48.
- KAYGUSUZ, İsmail (1995). *Alevilik: İnanç, Kültür, Siyaset Tarihi*. C. 1. İstanbul: Alev Yayınları.
- KIESER, Hans Lukas (2005). *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*. Çev. Atilla Dirim. İstanbul: İletişim Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad (1966). "Türk Edebiyatı'nın Menşei". *Edebiyat Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 49-130.
- KÜÇÜK, Murat (2008). "Türkiye'de Sol Düşünce ve Aleviler". *Modern Türkiye'de*

- Siyasi Düşünce: Sol*. Der. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil. İstanbul: İletişim Yayınları. 896-935.
- MARDİN, Şerif (1993). “Türkiye’de Muhalefet ve Kontrol”. *Türk Modernleşmesi*. Çev. Fahri Unan. İstanbul: İletişim Yayınları. 175-192.
- MARDİN, Şerif (2004). “Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak ‘Sivil Toplum’”. *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*. Der. Mümtazer Türköne, Tuncay Önder. İstanbul: İletişim Yayınları. 21-34.
- MARDİN, Şerif (2017). “Modern Türkiye’de Din”. *Türkiye’de Din ve Siyaset*. Mümtazer Türköne, Der. Tuncay Önder. İstanbul: İletişim Yayınları. 81-113.
- MELİKOFF, Irene (1994). *Uyur İdik Uyardılar: Alevilik Bektaşilik Araştırmaları*. Çev. Turan Alptekin. İstanbul: Cem Yayınevi.
- MÉLIKOFF, Irene (1999). *Hacı Bektaş: Efsaneden Gerçeğe*. Çev. Turan Alptekin. İstanbul: Cumhuriyet Kitap.
- OCAK, Ahmet Yaşar (1996). *Türk Sufiliğine Bakışlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- OCAK, Ahmet Yaşar (2010a). “Türk ve Türkiye Tarihinde İslam’ı Çalışmak Yahut Arı Kovanına Çomak Sokmak”. *Türkiye Sosyal Tarihinde İslamın Macerası*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- OCAK, Ahmet Yaşar (2010b). “Türk Halk İslamı: Tarihsel Temeller-İnanç Yapısı-Teolojik Karakter-Modernleşme Problemi”. *Türkiye Sosyal Tarihinde İslamın Macerası*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- SOMEL, Selçuk Akşin (1999). “Osmanlı Modernleşme Döneminde Periferik Nüfus Grupları”. *Toplum ve Bilim*. 1999/83. 178-201.
- ŞAHİN, Şehriban (2001). *The Alevi Movement: Transformation from Secret Oral to Public Written Culture in National and Transnational Social Spaces*. New York, New School for Social Research Basılmamış Doktora Tezi.
- ŞENER, Cemal (1994). *Alevi Sorunu Üstüne Düşünceler*. İstanbul: Ant Yayınları.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya (2003). *Anadolu’nun Dini Sosyal Tarihi*. Çev. ve Haz. A. Taşğın. Ankara: Kalan Yayınları.
- YALÇINKAYA, Ayhan (2005). *Foucault’dan Agamben’e Sivilleşmiş İktidar ve Gelenek*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- YALÇINKAYA, Ayhan (2014). *Kavimkırım İkliminde Aleviler*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- YILDIRIM, Ali (1993). *Ateşte Semaha Durmak*. Ankara: Yurt Kitap Yayınları.
- ZELYUT, Rıza (1982). *Halk Şürinde Gerçekçilik*. Ankara: Ayko Yayınları.

